

והיו עיניך רואות את מוריך

הביטוי "והיו עיניך רואות את מוריך", שכל בר בי רב שמע, ישמש נושא למאמרנו, המתכוון להבליט את סגולת הראייה בתהליך ההוראה והלמידה. נפנה אפוא למקורות. את הכתוב בישעיה (לי, כ) "ונתן לכם אדני לחם צר ומים לחץ, ולא יכנף עוד מוריך, והיו עיניך ראות את מוריך" פירש רש"י כך: "עוד ימים באים ונתן לכם ד' לחם צר ומים לחץ – לא תהיו כרוכים אחר תענוגים כאשר אתם עתה, ולא יכנף – לא יתכסה ממך בכנף בגדיו, כלומר לא יסתיר ממך פניו, מוריך – הקב"ה המלמדך להועיל".

הרטום, בפירושו לספר ישעיה מפרש, על אתר; "המורה שלך (מוריך) לשון יחיד, למרות היו"ד, כרגיל בשמות משרשי ל"ה), כלומר הנביא, לא יסתתר עוד מפניך, כפי שהוכרח לעשות לפני כן, כשמאנת לשמע דבריו".

"דעת מקרא" פירש: "ולא יכנף עוד מוריך – ומוריך, הוא הנביא, לא יהא מכסה ... כעוף המכסה עצמו בכנפיו ... מוריך – לשון רבים והוא רבוי של כבוד כמו אדוניך ... והיו עיניך ראות את מוריך – תשמע את דברי מוריך מפיו, בעומדך מולו פנים אל פנים, והוא סימן שהתלמיד רוצה ללמוד והמורה רוצה ללמדו". "לא יכנף" – סימן שהמורה רוצה ללמד; "והיו עיניך ראות" – סימן שהתלמיד רוצה ללמוד.

"דעת סופרים" מטעים: "ולא יכנף עוד מוריך – יכנף מלשון כנף בגד. נאמר ביטוי מיוחד במינו על צורת סילוק השכינה מישראל שאיננו סילוק גמור אלא מין כניפה בלבד; כמי שמסתיר פניו בכנף בגדו. אבל יש הסתר פנים שעליו אמרו שהוא כקיר ברזל החוצץ בין ישראל לאביהם שבשמים. והיו עיניך ראות את מוריך ... בזה מובטח להם כי היחס לחכמים ישתנה וישתקפו לראות את פניהם במקומות מושבותיהם ובעליותם לרגל. מראה פניהם יכול לשמש גורם להתעלות רוחנית ויש הבדל בין השומע דברי תורה ואינו רואה את המלמד, לזה ששומע וגם רואה".

לפני שנתייחס לאימרה שלנו בכללותה, נתמקד, ראש לכול, במלה המרכזית "מוריך". המלה "מוריך", עם היו"ד, היתרה לכאורה, קובעת ברכה לעצמה. המלה "מוריך", למרות היו"ד, איננה לשון רבים. לא יכנפו לא נאמר, אלא "לא יכנף". אכן, המפרשים, על אתר, סברו שהיא לשון יחיד, וכל אחד נימוקו עמו. הרטום, כאמור לעיל, טוען ש"מוריך" היא לשון יחיד, למרות היו"ד, כרגיל בשמות משרשי ל"ה. "דעת מקרא", בנוסף לטעם הנ"ל, מציג טעם שני: "מוריך – לשון רבים והוא רבוי של כבוד כמו אדוניך". רש"י, כנראה מאותו טעם, פירש: "הקב"ה המלמדך להועיל", בחינת מי כמוהו מורה. אך, אף אם נסבור, כדעת המפרשים האחרים, ש"מוריך" מתייחס למורה בשר ודם, כדוגמת נביא או רב, יאה לו "מוריך" להתקשט ולהתעטר ביו"ד היתרה, שכאמור היא ריבוי של כבוד, המוסיפה הילה למורה, הילה שאמורה להיות ביטוי נאמן לישותו. המורה הוא הסוכן של הרוחניות, המתווך המוסמך "להחדיר את הנצחי בחולף".

להילה הזאת זוכה כל מורה מתלמידיו, אם רק לא יעשה את מלאכתו רמייה. וזאת

לדעת, כשם שהילד מאמין באמונה שלמה, עד גיל 12 לערך, במיתוס של ההורה המושלם – "אבא שלי יכול הכול", "אבא שלי יודע הכול" (תכונות אלוֹקיות) – כך הוא מאמין גם במיתוס של המורה המושלם, אם רק לא יאכזב אותו, ולא יצטייר בעיניו כמשענת קנה רצוף. התלמיד יביט בו, אף יוסיף להביט, וישתה בצמא את דבריו, ורישומו יהיה ניכר בתלמידו.

אז באותו עידן המקווה, כאשר העם ישב בירושלים "המקום יתן בלבכם להסתפק בלחם צר ומים לחץ" (בעל "המצודות"), בחינת "פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה". אז יזכו בהארט פנים תחת הסתר פנים, יראו את מוריהם וייהנו מזיו פניהם להועיל. בתלמוד מופיע הביטוי "והיו עיניך רואות את מוריד" ארבע פעמים, בשלושה הקשרים שונים:

(א) במסכת סוטה (מ"ט, ע"א) – "א"ר יהודה בריה דרבי חייא כל העוסק בתורה מתוך דוחק – תפלתו נשמעת שנאמר 'כי עם בציון ישב בירושלים בכו לא תבכה חנוך יחנוך לקול זעקת' וגו', וכתוב בתריה 'ונתן לכם ה' לחם צר ומים לחץ'. רבי אחא בר חנינא אומר: אף אין הפרגוד ננעל לפניו, שנאמר 'ולא יכנף עוד מוריד'. ר' אבהו אמר: אף זוכה ומקבל פני שכינה שנאמר 'והיו עיניך רואות את מוריד' (ישעיה ל', י"ט). נ"א בגמרא: "רבי אבהו אמר: **משביעין אותו מזיו שכינה** שנאמר 'והיו עיניך רואות את מוריד'". ומסביר מהרש"א: "היינו שמגלה הקב"ה לו רזי תורה דהיינו עיניך רואות את מוריד – הוא הקב"ה המלמד להועיל – כרש"י בספר ישעיה".

(ב) במסכת הוריות (י"ב, ע"ב) ו(ע"ב) – מובאים דברי רב משרשיא בשינויי נוסח קלים: "אמר להו רב משרשיא לבניה כי בעיתו למגמר קמי רבכון גרסו מעיקרא מתניתא והדר עלו קמי רבכון וכי יתביתו קמי רבכון **חזו לפומיה דרבכון** שנאמר 'והיו עיניך רואות את מוריד'".

כאן מנוסחת בצורה נמרצת הדרישה להסתכל בפנים של רבם, בפיו של רבם בזמן שהוא מדבר אליהם. וכל כך למה? נעיין במהרש"א, המבהיר את הנקודה הזאת, אחרי שנביא את ההקשר השלישי שבו מוזכר בגמרא הביטוי שלנו.

(ג) בעירובין (י"ג, ע"ב) – "אמר רב (רב): האי דמחדדנא מחבראי **דחזיתיה** לר"מ מאחוריה ואילו **חזיתיה מקמיה** הוה מחדדנא טפי דכת"ב 'והיו עיניך רואות את מוריד'. (ותרגומו: זה שאני יותר חריף מחברי, שראיתו לרבי מאיר בזמן שישבתי ללמוד אצלו רק מאחוריו ואילו הייתי יושב מולו והייתי רואה את פניו המלאות אור, הייתי עוד יותר חריף).

ועתה לפירושו של מהרש"א: "והוא שהדבור של אדם משתנה ומשתמע לפעמים לתרי אפי, אבל מתוך עקימת שפתים וקריצת עינים שבאדם לפעמים יש להבין כוונתו של המדבר וז"ש והיו עיניך רואות את מוריד, המורה לך כוונת המדבר".

כאן רצוי להוסיף דיוק בדברי רב משרשיא, המובאים לעיל: "וכי יתביתו קמי רבכון, חזו לפומיה דרבכון". כל אחד יודע שהביטוי "יתביתו קמיה" משמעו "ישב לפניו" כלומר למד ממנו, היה תלמידו.

הדרישה של רב משרשיא היא כפולה: א) לא די ב"יתביתו קמיה" שמשמעו "שתשבו לפניו"–תלמדו, אלא ב) שתשבו ככל האפשר קרוב יותר אליו, בשורות הראשונות, כדי

שתוכלו לראות את פיו, להביט בפיו של רבכם ממש. אז, תבינו דבריו לאשורם: העין תשלים מה שהחסירה האוזן.

בעניין זה מבהיר (הרב המאסף; "עין יעקב"): "וכי יתביתו קמיה חזו לפומיה, כדי שלא תסיחו דעתכם מדבריו ותשמעו את כל הדברים מתחלה ועד סוף דכתיב ויהיו עיניך רואות את מורידך". כדי להדגיש את חשיבותה של ראיית הפנים של המורה, נסתייע גם בדברים אלה: "כל האומר שמועה מפי אומרה היא רואה בעל השמועה כאילו עומד כנגדו. מאותה סיבה – כלומר, שהאומר דבר בשם אומר צריך היה לראותו בשעה שאמר את דברי תורתו ולזכור אותו אחר כך בעיני רוחו כשהיה חוזר על שמועתו – היה מי שטען שאין לקבל דבר הלכה מפי רב ששת שהיה סגי נהור, שכן לא ראה את בעל ההלכה בשעה שאמרה והיה עלול לטעות" (החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד, משה אברבך, ראובן מס, ירושלים 1982. עיין גם בהערות, עמ' 178).

כאן יש להבליט את דברי "דעת סופרים": "יש הבדל בין השומע דברי תורה ואינו רואה המלמד לזה ששומע וגם רואה". אכן, לאמירתו של המורה, הפונה לחוש השמיעה, מתלווית גם אינפורמציה בלתי מילולית, עקיפה, המימיקה של המדבר, הפונה לחוש הראייה והמחדדת את הבנת הנשמע. מימיקה זו היא כל מה שמתבטא ע"י תווי הפנים, מבט העיניים והתנועות. המימיקה מלווה את הלשון המילולית באופן טבעי, ומשמשת כאמצעי נוסף של תקשורת עם הזולת. המימיקה היא ההשלמה ההכרחית של הדיבור. מורה, המדבר כשהוא עומד על עומדו ללא נוע, הוא אילם למחצה. המימיקה צריכה לימוד. בלי שימת לב למימיקה, מאבדים מידע יקר ערך. וכך מייפץ ספר חסידים לאדם הרוצה שיבין דברי תורה: "להיות אוזניו ועיניו פנויים מכל דבר, להיות פקוח פקוחים על התורה בשעת הלימוד. מניין? מיחזקאל דכתיב: 'בן אדם ראה בעיניך ובאזן שמע ושים לב אשר אני מראה אותך' (מ', ד) והלא דברים קל וחומר ומה הבנין שהיה נמדד בקנה אמר לו לשום לבו ועיניו ואזניו דברי תורה התלויין בשערה לא כל שכן?" (רבינו יהודה החסיד, ספר חסידים, ירושלים תשכ"ג, סעיף יז). במלים אחרות: יש לרכז את החושים, בייחוד את השמיעה ואת הראייה, וכן את התודעה לעניין שבו עוסקים. יש להביט בפניו של המורה המדבר.

סדר הישיבה

איך, אם כן, להשיג את מבט העיניים, את מגע העין (Eyecontact), שהוא כל כך חשוב ללמידה משופרת? זה תלוי בסדר הישיבה. וכך שנינו בסנהדרין (פרק ד', משנה ג): "סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה, כדי שיהו רואין זה את זה". במשנה ד יש המשך לכך: "יושלוש שורות של תלמידי חכמים יושבין לפניהם" וקהתי מבהיר על אתר: "ואף אלה יושבים בחצי עיגול, שכל דיון יהא רואה את כולם". בויקרא רבא (פרשה י"א, ח) נאמר: "יעתיד הקב"ה למנות לו ישיבה של זקנים משלו – לישב כגורן וצדיקים יושבים לפניו, כההוא (מ"א כ"ב, י) 'ומלך ישראל ויהושפט מלך יהודה יושבים איש על כסאו מלבשים בגדים בגורן'. וכי בגורן היו יושבים!! אלא כהא דתנין: סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה כדי שיראו זה את זה".

כך כותב הרמב"ם בהלכות סנהדרין (פ"א, ה"ג): "והם [שאר השבעים] יושבין בכמו חצי גורן עגולה – בעיגול – כדי שיהיה הנשיא עם אב בית הדין רואין כולן". וחוזר

וכותב הרמב"ם, בסוף אותה ההלכה בעניין סנהדרין קטנה: "וכמה יהיה מניינם עשרים ושלושה דיינים והגדול בחכמה שבכולן ראש עליהן והשאר יושבין בעיגול כמו חצי גורן. כדי שיהא הראש רואה את כולן". הרמב"ם חוזר ומדגיש, הן בעניין הסנהדרין הגדולה והן בעניין הסנהדרין הקטנה, את צורת הישיבה: "יושבין בכמו חצי גורן עגולה, בעיגול" — ובמהופך, בפעם השנייה באותה הלכה: "והשאר יושבין בעיגול כמו חצי גורן". ומה הסיבה לעיגול? "כדי שיהיה הנשיא (או הראש) רואה את כולן", ולא כדברי המשנה הגורסת: "כדי שיהו רואין זה את זה", אף לא כדברי הירושלמי: "סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה והנשיא היה יושב באמצע כדי שיהיו רואין אותו ושומעין את קולו". ואילו בהלכות תלמוד תורה (פרק ד', ה"ב) הוא כותב: "כיצד מלמדים? הרב יושב בראש והתלמידים מוקפים לפניו כעטרה (בעיגול) כדי שיהו כולם רואים הרב ושומעים דבריו". כאן בענייני לימוד, חשוב שהתלמידים יראו כולם את הרב, כי עליהם החובה להביט בעיניו דכתיב: "והיו עיניך רואות את מורידך". ו"לחם משנה" על אתר: "בענין הדין אין הפרש ודא ודא חדא מילתא היא". הדיוק בניסוח אינו קובע. ולמה בכל זאת הרמב"ם ניסח אחרת? מתרץ בעל "לחם משנה": הדבר מוכח כן שנעשה בשבילם כדברי רבינו — שיהיה הנשיא או הראש רואים את כולם מפני שהם גדולים להם נאוו תהילה". לכבודם ולנוחותם של הנשיא ואב בית הדין הרמב"ם העדיף את הניסוח האחר. נחזור לחפצי לימוד. כדי להבטיח שיהו כולם רואים את הרב ושומעים דבריו, התלמידים יהיו מוקפים לפניו כעטרה. מה פירוש "כעטרה"? לשם הצעת הסבר נפנה למשנה שביעית (פרק א, משנה ו). וזה לשון המשנה: "עשר נטיעות מפוזרות בתוך בית סאה, חורשין כל בית סאה בשבילן עד ראש השנה. היו עשויות שורה או מוקפות עטרה, אין חורשין להם אלא לצרכן". "תפארת ישראל" כותב, על אתר: "וי"א דפירוש עטרה שעומדות בעיגול", בניגוד לשורה. והרמב"ם בפירושו למשנתנו כותב: "ישורה היא שיהיו בשורה אחת על קו אחת, ומוקפות עטרה — להיות כקשת מעגולה או דומה לקשת וזו היא צורתה". וכאן בא שרטוט מאיר עינים, עיי"ש.

וכך מובנים לאשורם דברי הרמב"ם: "כיצד מלמדים? הרב יושב בראש והתלמידים מוקפים לפניו כעטרה — כקשת כדי שיהו כולם רואים הרב ושומעים דבריו". טרם הובהר מהו "הרב יושב בראש"? האם הרב ישב באמצע — בנקודה המרכזית של הקשת — כדוגמת הסנהדרין, כמו ששינו בתוספתא (סנהדרין פ"ח, מ"א): "הנשיא יושב באמצע וזקנים יושבים מימינו ומשמאלו" — או שמא התלמידים יושבים מולו כעטרה? מסתבר, שישבו מול הרב כקשת, ומשלושה טעמים נראה כך:

- א) הרמב"ם כתב "מוקפים לפניו כעטרה".
- ב) התלמידים ישבו מול הרב כדוגמת שלוש שורות של תלמידי חכמים שישבו לפני הסנהדרין הקטנה.
- ג) לא בענייני דין קא עסקינן, אלא בענייני לימוד, ובזה אין לחוש לגיונוני כבוד.

ומהי הסיבה הקארדינאלית לצורת ישיבה זו? אומר הרמב"ם: "כדי שיהו כולם רואים הרב ושומעים דבריו"; שיהו קולטים הנאמר ב"שני החושים המשמשים למעלות הדברים הרוחניים" (מהרש"א נדרים ל"ב, ע"ב). יתירה מזו: "רואים הרב, ושומעים דבריו", בהעלם אחד, כאשר הראייה הצמודה לשמיעה מחדדת את הנשמע ומוסיפה לו הארה משלה, בחינת "רואים את הנשמע ושומעים את הנראה", כדברי חז"ל על "וכל העם רואים את הקולות" (שמות כ', טו). דבר זה מושג ע"י "החוש המשותף הפנימי" (מלבי"ם על אתר). ה"שולחן ערוך", בהלכות תלמוד תורה (יורה דעה, רמ"ו, ט): "כיצד מלמדים? הרב יושב בראש והתלמידים לפניו מוקפים כעטרה (ולא כהרמב"ם: מוקפים לפניו כעטרה), כדי שיהו כולם רואים את הרב ושומעים דבריו". תה"פ "לפניו" שאיננו בא במקומו הטבעי במשפט אחרי הפועל, בא להדגיש את שנאמר לעיל – שהתלמידים ישבו מול הרב, ולא בשורה אחת אתו.

"ראיית פני הרב עניין גדול"

בעל "ערוך השלחן", הרב יחיאל מיכל אפשטיין (בסימן רמ"ו ביורה דעה) מנמק: "כיצד מלמדים? הרב יושב בראש תלמידיו לפניו מוקפים כעטרה [כגרסת המחבר], כדי שיהיו כולם שומעים את הרב ורואים פניו, כי **ראיית פני הרב עניין גדול** הוא, כדכתיב: והיו עיניך רואות את מורידך". וכך שנינו בעירובין (י"ג, ע"ג): "אמר רבי: פהאי דמחדנא מחבראי דחזיתיה לרבי מאיר מאחוריה" וכי. משחר ילדותו קיבל רבי יהודה הנשיא תורה מפי כל חמשת תלמידי רבי עקיבא האחרונים, ובייחוד מר' אלעזר בן שמוע, שתלמידיו היו יושבים אצלו בדוחק רב, צפופים ששה ששה באמה, שהיו מתקרבים **לשמוע מפיו**. הוא לא זכה לשמש הרבה את רבי מאיר, ובכל זאת תלה את חריפותו במה שזכה לשמוע לקחו כשהוא יושב בשורה שמאחוריו (אנצ' לחכמי התלמוד והגאונים, ירושלים 1964). ובמה גדולתו של רבי מאיר? "תנא לא ר' מאיר שמו אלא רבי נהוראי שמו ולמה נקרא ר' מאיר שהיה מאיר עיני חכמים בהלכה" (עירובין י"ג, ע"ג). "יד יוסף" (עיין "עין יעקב" על אתר) מסביר: "כי ר"מ בתורתו נעשה עור פניו אורה ממש. והיה אורו גדול כל כך ומבהיק עד שאפילו היושבים מאחוריו ראו האור הנמשך מאתו... ואילו ראו אותו בפניו והיה אור פניו מכה עליהן ודאי נתעלו יותר עד שנקלט האור עצמו גם על פניהם וזהו שאמר רבי ואילו חזיתיה מקמיה [מלפניו] הואי מחדנא טפיי", "כי גדול האור הנמשך מצד הפנים עשר ידות על הנמשך מצד האחור" (בן יהוידע על מסכת עירובין). ורבי יהודה הנשיא היו לו הזדמנויות פז לראותו מאחוריו, וכיצד? בילדותו, כבנו של רבן שמעון בן גמליאל, נשיא בית הוועד, הייתה לו הזכות, כמו "לכל בני ת"ח שממונים אביהם פרנסים על הצבור שנכנסים ויושבים מאחורי אביהם ופניהם כלפי הקהל", להיכנס לבית הוועד, ולשבת וליהנות מזיו אורו של רבי מאיר, ולוא מאחוריו, שהיה רבי מאיר החכם בבית הוועד באותו זמן.

כהאי גוונא יש להתייחס לדברי הרב מסלנט: שאלו את ר' ישראל מסלנט מה למד מרבו, רבי זונדל. השיב: "לא למדתי מרבי אלא ראיתיו בלבד" (מי ליפסון, מדוד דור, סיפור 508). התשובה של הרב מסלנט מעלה על נס את עצם ראיית רבו. העיקר הוא לראות את הרב. הלימוד טפל לראייה. היא מעניקה לאין ערוך יותר מאשר הלימוד. קירבה רוחנית בין התלמיד ובין רבו וצפייה בהתנהגותו הן העיקר. כך יש להבין את דברי ר' נחמן מברסלב: "מי שיש לו עינים לראות יכול לראות ולהכיר בפניו של התלמיד, מי

הוא רבו ובלבד שראה רבו בפעם אחת, כי חכמת האדם תאיר פניו. נמצא כשהתלמיד מקבל חכמת רבו הוא מקבל פניו. ובשביל זה, צריך להסתכל בפנים של רבו בשעה שמקבל חכמתו, כמו שכתוב: 'והיו עיניך רואות את מורידך' (לקוטי מהר"ן, ס"ד, ב). הרב השפיע עליו שפע רוחני, הקרין מאורו על תלמידו, וניכר רישומו בפנים של תלמידו, עד שהכול מכירים שהוא תלמידו, כדברי הפסוק: "ונתתה מהודך עליו" (במדבר כ"ז, כ) – "זה קירון עור פנים" (רש"י) – "מהודך", ולא כל הודך. אף שנינו: "פני משה כפני החמה ופני יהושע כפני הלבנה". הארת פניו ענתה בו, כי ממש קבל את הסמכות לשררה.

תקשורת בלתי מלולית

אכן קיימת תקשורת בלתי-מלולית, שעיקרה נקלט ע"י חוש הראייה. גבריאל סלומון ישכיל אותנו בענייני תקשורת: "ניתן לייחס משמעות תקשורתית לכל אירוע, אך ברור שמרבית הייחוסים התקשורתיים נעשים להתנהגויותיהם המלוליות והבלתי מלוליות של בני אדם במגעם הבין-אישי. למעשה, כל התנהגות אנושית מהווה מקור-תקשורת פוטנציאלי". והוא מוסיף: "תקשורת בין בני אדם נשענת על מקורות רבים. המלים הנאמרות בין בני אדם הן רק אחד ממקורות אלה, ולא תמיד החשוב שבהם. הוסף לזה את צליל הדיבור, הדגשות, קשר-עין, תנועת יד, דרך ישיבה, אחיזת הראש, הלבוש ועוד ועוד". "על-פי ביטסון ועמיתיו (1964)" – ממשיך סלומון – "יש בכל תקשורת בין-אישית שני מרכיבים עיקריים ה"מאירים" זה את זה. בכל מגע תקשורתי קיים המרכיב **התכני**, הסימנטי, משמע – אותו מרכיב במסר, לו אנו מורגלים לייחס משמעות של תוכן – אך בכל מגע בין-אישי קיימים גם מרכיבים נוספים, שלרוב הם בלתי-מלוליים, ושמהם מופקת משמעות על דבר **הייחוסים** שבין הנדברים" (סלומון גבריאל, תקשורת, ספריית הפועלים, ת"א 1987).

בהתנהגותו הבלתי-מלולית, הנחזית ע"י מבט העיניים, המורה משדר יחסים חיוביים או שליליים. "הטיות הגוף של המורה לעבר התלמיד המנסה לתת תשובה לשאלה, מציעה לתלמיד משמעות של יחסי עידוד ועניין, ואילו האזנה לתלמיד אחר, תוך כדי הישענות המורה אחורה על כסאו ותיפוף אצבעותיו על השולחן, מציעה מן הסתם, יחסים של עליונות ושל קוצר רוח" (גבריאל סלומון, תקשורת, ספריית הפועלים, ישראל 1981). אכן, בחדרי-הכיתות יש משמעות תקשורתית חשובה להתנהגויותיו של המורה, המשפיעה על התנהגות התלמידים ורמת לימודיהם. ולא רק משמעות תקשורתית יש, שהרי הכול יודעים, כי קיימת למידת-לוואי, הנובעת מהתנהגותו ומתגובותיו של המורה, בשעת השיעור ומחוצה לו, ושנודעת להן משמעות חינוכית. "שימוש חכמים" הריהו בכלל זה. ע"י קירבה פיזית יום-יומית עם רבו, ע"י שהייה ממושכת במחיצתו, הייתה ניתנת אפשרות לתלמיד לחזות, באופן בלתי פורמאלי, בהתנהגותו המופתית של רבו בכל עניין גדול או קטן (החינוך היהודי, משה אברבך, ירושלים 1982).

וכך מסכמים זאת, סיכום מדעי, שלמה ויעל שרן בספרם "הוראה בקבוצות קטנות" (שוקן, י"ם ות"א, תשל"ו, עמוד 40), בהתייחס למבט עיניים: "התקשורת, כידוע, אינה מוגבלת למלים. אדרבא, חלק ניכר ממה שאנו מביעים אינו במלים אלא במבעי פנים ועיניים, בצליל הדיבור, בתנועות הידיים ועוד. כאשר איש קרוב אליך, מתאפשרת

תקשורת בלתי-מילולית, רבת-פנים, התורמת להבהרת כוונותיו של המדבר וגם מקלה על השומע לתפוס מה שהוגד לו. כך עשויה התקשורת הבלתי-מילולית ליצור קשר הדוק בין השותפים לשיחה יותר מהנוצר בעקבות שיחה מילולית גרידא, למשל בטלפון או בקבוצה גדולה". הוא אשר למדנו: "והיו עיניך רואות את מוריך".

בספרם מסמל הטלפון את אמצעי הטלקומוניקציה, והקבוצה הגדולה מסמלת את התחום שמעבר למרחב האינטימיות. מרחב האינטימיות הוא המרחב, המאפשר, בתחומו, קשר ישיר, קרוב, בלתי אמצעי, פנים אל פנים, מולועם המורה, וקשר עין תדיר, חד-סטרי, מן התלמיד למורה, ולעתים דו-סטרי, כאשר המורה מסתכל לעיתים בעין, פעמים חודרת, פעמים מלטפת, פעמים מחייכת, פעמים מסתייגת. תלמידים, היושבים קרוב אל המורה ומקיימים אתו מבט עיניים – וזה קורה בכיתה קטנה, המונה לא יותר מעשרים או עשרים וחמישה תלמידים – כעצת התלמוד "סך מקרי דרדקי עשרין וחמישה ינוקי" [=סך תינוקות הראויים למלמד אחד – עשרים וחמישה], "וסימנך כ"ה תברכו את בני ישראל אמור להם" (מהרש"א בבא בתרא כ"א, ע"א), כי אז שימת לבם אופטימאלית, והתייחסותו של המורה לכל פרט שבקבוצה תהיה באיכות רצויה. נוצרת אינטראקציה בין אישית, שהינה מרכיב קרדינאלי בעיניך, המבטיחה אקלים פסיכולוגי מסייע ומשמעותי. אם הלמידה תתבצע דרך אמצעי הטלקומוניקציה, כגון הרדיו, הקלטות, התקליט, שהשמיעה דרכם היא "עיוורת", ייעלם הקשר האישי. אין רואים את הקולות.

"מגרעתם העיקרית של האמצעים האלו היא במיכניות ובהיעדר המגע החי בין המחנך וחניכו. הנשמע מופנה, על פי רוב, אל המשותף לכלל מאזינים אנונימי. אין כל אפשרות להתאים את החומר לרמתו של הלומד היחיד ולצרכיו. הקשבת התלמידים, הנתונים לעצמם, איננה מלאה". אין הכלים האלו, שהם בגדר גולם, יכולים לשמש כתחליף למורה שהוא המפיה בחינוך נשמת חיים (אנציק' חינוכית, כרך ב', ירושלים 1959). ואפילו הכלים האור-קוליים, שמהם ניוונות העין והאוזן בד בבד, אפילו כלים מורכבים אלה, כגון: הקולנוע, הוידאו והמחשב, ההולכים ומשתכללים לנגד עינינו, שתרומתם לחינוך כמשרתים היא יעילה וודאית, ולא תיתכן הוראה מתקדמת בלעדיתם, לעולם לא ישמשו תחליף לארשת פנים ולמבט עיניים. חינוך בלתי אמצעי של מורה אין לו תמורה. וכל כך למה? כי העזרים האלה אינם בעלי נשמה, הם אינם אנושיים, הם נטולי יזמה, ואין לדבר עליהם במונחים של חירות ואחריות. הם מצוינים רק בהיותם תחת פיקוחו הנאור והאחראי של המורה.

הקשר הבין-אישי

לתועלת הלימוד והחינוך אסור שיהא דבר חוצץ בין התלמיד ובין המורה. זה יפגום בקשר הבין-אישי. נוכחותו הפיזית והרוחנית של המורה צריכה להיות מלאה. כשם שרצוי שהתלמיד יביט במורה, בחינת "והיו עיניך רואות את מוריך", כך נדרש המורה להסיר את המסווה מעל פניו, בחינת "ולא יכנף עוד מוריך". תחת הסתרת פנים תבוא הסברת פנים: פנים צהובות, פנים מחייכות תחת פנים סתומות. יש להביט באהדה ובחיבה בתלמיד. "אם ראית תלמיד שלימודו קשה עליו כברזל, בשביל רבו שאינו מסביר לו פנים" (תענית ח', א). "בן איש חי" בהיותו מקובל, חודר להרכבה של המלה ומטעים:

"ברזל, אותיות לב זר, כלומר לבו בתורה לב איש זר, דאין דברי תורה מתקבלים ומתישבים עליו" (בן יהוידע, מסכת תענית על אתר). המורה חייב להסביר פנים לתלמידיו, שנאמר "והוא לא פנים קלקל" – "שהראה לו פנים רעות" (רש"י) – מאי תקנתיה? שישתדל לפייס את רבו כדי לזכות בתשומת לב של רבו, החיונית להצלחת לימודיו.

יתרה מזו: על המורה להכניף במקום להיכנף, הווי אומר: לעודד, לעורר את התלמיד, במקום להתעלם ממנו ולהתייחס אליו בקרירות. וחמור יותר – בחינת "אל תחטאו בילד" – הוא, אם משום מה יצנן את התלהבותם של שומעי לקחו. המורה, הן מתוך ידיעה והן מתוך הרגשה, חייב לפעול בהתאם לצו הפסיכולוגי, הקובע שיש לספק את הצורך של הילד לחיבה, והכול, כמובן, בגבולות סבירים. סיפוק צורך זה בא לידי ביטוי, ראש לכול, במאור הפנים של המורה, בסבר פנים יפות (אלפרד אדלר, הצורך בחיבה, קובץ אינדוידואלי-פסיכולוגי, תל-אביב תשי"ג). אם כן, אם התלמיד יביט במורו, ואם המורה לא ייכנף, הערוץ פתוח, ודרכו תזרום זרימה רוחנית מהנה בין המורה ובין התלמיד לשם הפקת "תועלת תרבותית".

וארהיב עוז ואדרוש גם את האיבר הראשון של פסוקנו, "ונתן לכם אדני לחם צר ומים לחץ, ולא יכנף...": אם המקום יתן בלבכם להסתפק במועט, בחינת "לחם צר ומים לחץ", ולא תהיו שטופים מתענוגות הגוף, וכל מעייניכם בשאיפות רוחניות, תמלאו את התנאי המוקדם, הדרוש לזכות בראיית פני החכמים, לבטח החכמים לא יכנפו ועייניכם יאירו במאור התורה.

לסיכום: מפסוקנו במלואו (ישעיה ל', כ) על מפרשיו אנו למדים, כי בתנאים אקולוגיים הולמים, כגון: סדרי ישיבה נאותים בכיתה – בצורת חצי גורן או בצורת ח המבטיחים ראיית פני המורה, באופן בלתי אמצעי, פנים אל פנים, כאשר מספר חברי הקבוצה הלומדת אינו עולה על 25, ניתן למורה להורות באיכות רצויה. על המורה, מצדו, להסביר פנים לתלמידים, להכניף במקום להיכנף, והתלמידים, מתוך אהבה שביראה, ישתוקקו לראות את פניו, ארשת אנוש, לשתות בצמא את דבריו, לאמץ את התנהגויותיו, מתוך הזדהות, ולהידבק בדרכיו.

ביבליוגרפיה

- 1) יעקב נאכט, מדרש הרב, חוש הראיה, מחלקה ד, מוסד הרב קוק, ירושלים, תרצ"ז, עמ' קכד-קלא.
- 2) Argyle M. et Dean J., "Eye-contact, Distance and Affiliation", *Sociometry* 28 (1965), pp. 289-304.
- 3) Sommer R., "Classroom Ecology", *Journal of applied Behavioral Science* 3 (1967), pp. 489-503.
- 4) Sommer R., "Further Studies of Small Groups Ecology", *Sociometry* 28 (1965), pp. 337-348.
- 5) Steinzor B., "The Spatial Factor in Face-to-Face Discussion Groups", *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 45 (July, 1950), pp. 552-555.